

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

**ЛЕКСИКАЛНИ АСПЕКТИ НА ЕВТИМИЕВОТО
ОРИГИНАЛНО ТВОРЧЕСТВО: ЛЕКСЕМИТЕ С КОРЕН КРАСЪ-
СРЕД ДУМИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

**LEXICAL ASPECTS OF PATRIARCH EUTHYMIUS' ORIGINAL
WORKS: LEXEMES WITH ROOT КРАСЪ- AMONG WORDS
CHARACTERISTICS**

(Abstract)

The aim of this article is to discuss the use and the textual environment in which the words with root **красъ-** realize their meaning in the overall original work of the Bulgarian Patriarch Euthymius. His vocabulary is not lexicographically recorded yet. In comparison to the contemporary state of the Bulgarian language, the analyzed words obtain the status of lexical marks for the medieval hierotopy and make part of the process of creating a sanctity.

Keywords: Patriarch Euthymius, linguistic marks, hierotopy, medieval sanctity, historical lexicology

Лексикалното наследство на Патриарх Евтимий – последния голям духовен водач от епохата на Второто българско царство, е съхранено в общо 13 оригинални произведения и в преводите на важни литургически съчинения, събрани и издадени от Е. Калужняцки още в началото на XX век (Kałużniacki 1901). Проучването му е в напреднал стадий с редица приноси върху отделни въпроси на лексикологията, семантиката, словообразуването, които надграждат познанията за речниковата система на книжовния и на говоримия български език през XIV в. Изследването на речника на отделен средновековен книжовник обаче поставя редица самостоятелни методологически проблеми:

1. То предполага търсене на индивидуализиращите лексикални маркери, които открояват стила на твореца, предпочитанията му към определени изразни средства и езикови структури. Терминът *лексикален маркер* може да бъде въведен в широкия смисъл на общото понятие *езиков маркер* и общата представа за маркера като обозначение с някакъв знак на предмет

или обект, за да се разграничи от друг (Viel 1983). В тясното си лингвистично значение той успешно се прилага като белег на структурно-типологическите изследвания в областта на фонологията и морфологията с общи признаци и въвеждане на опозиции между маркираните и немаркираните членове на дадено множество. Лексикалният маркер следователно е носител на значеща информация. По отношение на личното творчество форми, начини или средства за маркиране биха могли да бъдат:

– Повишената фреквенция на определени лексеми. Неслучайно един утвърден начин за проучване на езика на определен творец са именно честотните речници на неговите произведения.

– Нерелевантност на горния фактор, но маркиране чрез поставяне на семантични акценти в употребата. По този начин, дори да не е с голяма честота на употреба, една лексема може да е носител на конотации в рамките на определен контекст и да бъде маркирана посредством връзките ѝ с думите от обкръжението и текстовата среда. Става въпрос за семантична натовареност на определени лексикални единици, които имат особен принос към общите литературни послания на една творба.

– По отношение на оригиналното творчество през Средновековието от особено значение е наличието на модел, образец, който се развива въз основа на библейската ценностна парадигма. Той има задължителен характер за автора и поставя творческата му инвенция в определени рамки. Оттук произтичат особеностите на личното творчество през средновековната епоха и се проблематизира самият термин „авторство“. Моделите са специфични за отделните средновековни жанрове, както и за изграждането на образите на героите в агиографията, омилетиката, литургическите текстове и др. (Станчев 1995; 2012: 35–55). Всеки модел предполага набор от изразни средства, които в личното творчество на отделен творец се реализират чрез конкретни представители. Тяхното вариране може да стане само в определени граници, без да се излиза от зададеното поле на модела. Възникват интересни възможности за сравнение между библейските семантични кодове и тяхната реализация в личното творчество; между модели за описание на свети личности и събития от различни средновековни жанрове в личното творчество и други типове сравнения и съпоставки.

2. Много съществен въпрос в оригиналното творчество на средновековните автори е изборът на основен препис за реконструкция на изходния текст, по който може да се определят обемът и съставът на оригиналния речников арсенал. В това отношение съвременното състояние на Евтимиевите творби разчита на модерен археографски анализ, при което за част от творбите остават в сила още издателските решения на Е. Калужняцки, а за други се търсят нови преписи. Например известният молдовски ръкопис от манастира Нямц BAR Ms.slav.164 (известен и като РАН 164) по тип съборник, излязъл изпод перото на забележителния книжовник Гавриил Урик, продължава да е надежден източник за реконструкцията на три от общо четирите похвални слова: за Михаил Воин (91v–97v); за Йоан Поли-

вотски (137v–150v) и за св. Неделя (147–169), но не и за житията на Иван Рилски (30–43v) и Иларион Мъгленски (73v–91v), които, въпреки че са налични в него, се възстановяват по век по-ранния български препис от Зографския манастир. Причините за това са комплексни. Издаденото по РАН 164 Житие на Иван Рилски е контаминирано с Рилската повест на Владислав Граматик, следователно става въпрос за две оригинални творби на двама автори и лексикалните им системи не бива да се смесват при лексикографиране. Може да се смята за доказано, че Съборникът на Гавриил Урик, в който впрочем се съдържат и други оригинални произведения на българската средновековна словесност, е запазил в пълнота оригиналното наследство на самия патриарх. Той е относително представителен за Евтимиевите творби и доказва целенасоченото им събиране на едно място. В Библиотеката на РАН има и други ръкописи, съдържащи преписи на Евтимиеви творби и също от XV в., а повторението на триадата Житие на св. Петка, Житие на св. Иван Рилски, Житие на св. Иларион Мъгленски (например в BAR Ms.slav.301 и BAR Ms.slav.302 – Panaitescu 2006: 11–19) без всякакво съмнение е наследство от формирания новоизведен минеен състав за месец октомври, който вече е съществувал още по времето на самия патриарх и вероятно с неговото лично съставителство (Съчинения 2010). Археографската реконструкция предхожда речниковата работа. Това е задача на бъдещото електронно издание на творбите на Патриарх Евтимий¹.

Корен *крас-* в оригиналното творчество на Патриарх Евтимий е представен със следните еднокоренни репрезентати и съответстваща обща честота на употреба: *благооукрашение* – 1; *всєкрасьнѣ* – 1; *красити сѧ* – 1; *красовати сѧ* – 8; *красота* – 16; *красьнѣ* – 29; *красьнѣ* – 1; *прѣкрасьнѣ* – 3; *оукрасити* – 18; *оукрасити сѧ* – 4; *оукрашати* – 5; *оукрашение* – 4. Думите представят различни части на речта и различна словообразователна структура, а при глаголите още вариране във видовата характеристика и възвратността. Най-редки с характер на хапакси са композитните образувания и адвербиалната употреба. Статистическите данни позволяват да се направи заключението, че разглежданата група е типична за Евтимиевата лексика. Това не може да изненадва, тъй като се очаква в агиографските творби и омилетиката лексемите да реализират положителни признаци на физически и нравствени качества и да участват в изграждането на ценностен модел за благочестие и нравствена извисеност на герои, свети места и обекти, както и на значими събития. Тяхната съчетаемост с други думи изгражда ценностно натоварени образи с нравствено внушение, които трябва да служат за образец, идеал, еталон. Затова индивидуализиращи елементи биха могли да бъдат дистрибуцията на думите по отделни произведения и съотнесеността им към обектите и субектите, носители на качества или вършители на действия. Ще проверим каква представа за красотата създават

разглежданите лексеми, в какви семантични полета заедно с други думи характеристики участват и как се разпределят по произведения.

В ЖИР няма думи с корен *крас-*, които се отнасят до агиографския герой, защото образът на пустинножителя отшелник е изграден в духа на аскетската символика. Най-честите определения за св. Йоан са *пръподобьнъ*², *блаженъ*, *сватъ*, като в повечето случаи те се използват субстантивирани. Заедно с тях типични за образа са *чюдънъ*, *добръ*, *кротъкъ* и уютчивите епитети за смиреност и нищожност *оубогъ*, *гръшьнъ*, *недостойнъ*. *Добль* ‘доблестен, благороден’ е друг предпочитан епитет не само за светеца, но и за поредица герои от другите творби и се употребява както субстантивирани, така и към името на героя: *нъ двблын непоколъблемъ пръбывааше тѣхъ кзънъмн. ѿкоже нѣкын каменъ тѣръ; двблын же ѿваннъ ѿко сѿа выважца оувѣдѣ, Единствената лексема от разглежданото еднокоренно гнездо в ЖИР е *оукрасити*: *н златъмъ н сребръмъ ракъ рѣбнагъ оукрасивъ, н чьстныѣ егъ прилежнѣ свлвбызавъ мѡщн, съ велнкѡж чзстѣѣ пакы въ срѣдѣцѣ тыѣ възвратн*. Тя разкрива външното, вещественото придобиване на положителния признак и се отнася до такъв съществен реликтен обект, свързан със светеца, какъвто е украсеният му ковчег (*рака*) от унгарския крал по време на престоя на светителските мощи в гр. Естергон преди връщането им в Средец през 1187 г., както пише житиеписецът (Патриарх Евтимий 1990: 55). Липсата на развито гнездо *крас-* в ЖИР се компенсира обаче от други типични езикови похвати за физическа и нравствена характеристика, които се срещат практически във всички творби с подчертан фокус върху личността на героя, за когото е предназначена творбата.*

Като цяло, посланията също не изобилстват с разглежданите лексеми. В две от тях практически отсъстват всякакви репрезентати (2ПН, ПА), само в 1ПН четири пъти се употребява лексемата *оукрашение*, изцяло отнесена към абстрактни същности – небесните селения, всемирния порядък и дори Св. Троица, сравнена с *трочнаа оукрашениа*; пак в това послание е налице хапакът *благооукрашение*. Логичният извод е, че използваните производни се вписват в метафориката на назоваването и високия богословски стил на самия жанр послание, затова в него отсъстват глаголите, означаващи придобиване на признак, но е налице резултатът, назован с метафорично употребен субстантив.

На другия полюс в употребата на разглежданата група е ПслКЕ, където се регистрират най-много примери (общо 27 употреби на еднокоренни

лексеми с пълен честотен превес на прилагателното *краснъ*, общо 16 словоупотреби). Като се абстрахираме от големия обем на творбата, което е обективен фактор за повишена честота, другата причина би следвало да търсим в съзнателно конструираната схема за изграждане на похвалата според нормите на панегиричната литература. Описанието се подчинява на определени модели; изгражда се словесен портрет (Михаила 1974: 171; Кенанов 1996; Bakalova 2007). Той утвърждава и възпроизвежда идеологическата и естетическата платформа на Властта изобщо чрез семиотични кодове, архетипове и идеологеми. Въпреки че думите с корен *крас-* принадлежат на трафаретната образност в агиографията и панегириците, нека видим какво може да бъде красиво според разбирането на Патриарх Евтимий в това похвално слово.

Още в панегиричния увод кратко и ясно е зададен тонът на описанието – всичко, свързано с първостроителя на християнското мироздание, е красиво – *въсѣ твоа красна*. Император Константин Велики (306–337) е образ символ за началото на нова ера в историята на човечеството, а самият той е възвеличаван като първохристиянски император, *rex et pater Europae* ‘император и баща на Европа’ (Stanescu 1998). Авторът въвежда характеристиката на образа чрез паралелно съществуване и последователно надграждане на нравствените върху физическите качества. Константин е физически красив. Акцентите върху външната му красота са поставени чрез редица изрази, някои от които се повтарят в различни композиционни части на творбата: *нмѣаше въ възрастъ красенъ* (този израз се използва и в други творби *хрѣверъ въ бранн н възростомъ красенъ* е Теодор от ЖФ, чието *бѣлмо на лѣвомъ очесн светицата излекува* – ЖФ 202б; *възраста радн краснаго нже въ на немъ* ПслѣП 141б, отнесено към иконоборческия император Лъв Исаврийски, удостоен с титлата тирон ‘заради снажната си младост’; изразът обаче по-често се превежда с ‘в разцвета на възрастта си’ – Патриарх Евтимий 1990: 154, 110, 114). Лексемата *възрастъ* може да означава както ‘ръст, телосложение’, така и ‘възраст’ поради пряката релация между възрастовото съзряване и неговата външна проекция във физически аспект, сравни старобългарската дума *врѣсть* ‘възраст’ и *рѣсти* ‘раста, развивам се, пораствам на ръст и възраст’ (СтбР 1999: 191; СтбР 2009: 599–600). В описанието у Евтимий най-вероятно се има предвид едновременно съчетанието на млада възраст и съответстващо телосложение, което е неизбежен топос в представянето на героите в житийно-панегиричната проза. Други изрази за физическа реализация на признака са *красномъ лнцемъ*, *красенъ лнцемъ*, *въ видѣнн красен же*, *красныа въ немъ похвднша нмгы*, *очнма красенъ*. На друго място очите на Константин са наречени светли: *он*

же, свѣтлыма очнма н красномъ лицемъ на възѣ възрѣвъ (ПслКЕ, 147а). Признакът е употребен по-скоро в преносното си значение, тъй като още от старозаветните цветови парадигми светлината е символ на правдата и доброто, а в исихастката символика светлината е топос и е постижима само чрез вътрешната духовна същност на човека. В словесния портрет в края на словото Константин е *въззоромъ чръмень*, преведено в съчиненията на Патриарха на съвременен български с израза „с красен поглед“. Старобългарското прилагателно *чръмень* означава червен, оцветен в червено, почервенял, сравни *чръмное море* за Червено море (СтбР 2009: 1202), което допуска признака „румен, червендалест“ (у Срезн. композитът *чръмнов-зорънзи* се тълкува чрез „красным блеском“ – Срезн. 3: 1559). Физическият признак се потвърждава от съответстващото в този контекст гръцко прилагателно *εἰρότερος* ‘червен, червеникав’ (Кенанов 1996:79; сравни според приведената пак от Д. Кенанов извадка от Хрониката на Симеон Логотет за Константин Велики *образомъ оучръмень*). Заслужава да се припомни, че и в Похвалата към цар Йоан Александър от едноименния Песнивец (Иван-Александровия, Софийския псалтир, ръкопис № 2 в БАН – Кодов/Kodov 1969: 14), царят е характеризиран с тройния композит *роуманьнодоб-розрачьнъ*, наред с *красьнъ*, чрез което се дава словесен израз на античната идея за калокагатията, или за съчетанието на красивото, здравото и доброто в единен комплекс. Още гръко-римската античност въвежда като задължителен компонент на енкомииона за владетеля физическите качества здраве, сила и красота, признак на които е и руменият цвят, руменецът на лицето (Герджиков 2007: 8). Епитетите в описанието на владетеля обаче могат да бъдат двупластови и да се тълкуват отвъд границите на прекия смисъл, със средствата на символа и алегорията. Особеност на средновековната лексика е, че редица прилагателни съдържат едновременно естетическа и етическа оценка (Вендина 2002: 91). Образът на Константин е най-пълният по отношение на всички други образи от останалите оригинални творби, независимо че изследователите установяват пряк източник за него, а именно гръцкото Метафрастово житие на императора, включено в чети-минейния компендиум на Симеон Метафраст още през X в (Патриарх Евтимий 1990: 279; Кенанов 1996: 50–74), както и множество други източници, послужили за съставянето на оригиналната българска творба. Разликата е в поместването на словесния портрет в края на Евтимиевата похвала, а не в началото, както е в Метафрастовото житие. Затова прилагателното *красьнъ* тук се намира в обкръжението на най-много епитети и други думи характеристики. Те оформят богата и пълна парадигма от качества на образцовия владетел, сред които в духа на средно-

вековната владетелска естетика преобладават нравствените. Те, както пише авторът, са му дадени от Бога: *Свонетъвнаа же томоу ѿ ба дарованнаа сѣа вѣша: мѣжствомъ свѣтель въ вѣсемь, храверь дшеж, встръз оумомь, мѣдростіж слова глѣбокь, въ правдосѣдн правь, въ подааніе готовь, въ браніе мѣжеетъвень, на варвары велнкь, въ междосѣбны неповѣднмь, въ вѣрѣ крѣпокь н непоколѣблемь...благовндень, радостень лнцемь, възростомъ тѣлесны срѣднін, дсбелѣ нмѣа выа, възоромъ чрзмень, власы главныа не частн нмѣа, врадѣ же не сѣлау скѣдень, възсѣмь възделѣвень, кротокь, блгопрнстѣпень, тнхь, сѣлау мѣтнвь правдосѣдъ, смѣрень, блгоатровень, члкълюбнвь.*

Със силата на синтактичния паралелизъм и изграждането на еднотипни синтагми за качества на героя Патриархът буквално вае образ, достоен за най-висша възхвала и преклонение, като спазва установения владетелски етикет. Неслучайно представата за нравствена красота се конструира около легитимацията на триадата *власт – право (справедливост) – християнска идентичност*, във всеки един от елементите на която Константин е първостроителят. Сред редките думи характеристики тук заслужава да се упоменат повторенията на първия структурен елемент, свързан с правото, справедливостта: *въ правосѣднн правъ, правосѣдъ*. Етимологизуването около корена *прав-* не оставя място за съмнение във важността на качеството. Лексемите напомнят за думата характеристика *правоходѣць* в Иван-Александровата похвала като синоним на „православен“, вървящ в правата посока, в пътя на правата вяра. Константин е още *блгожтробнъ*, преведено с *благородителен* (Патриарх Евтимий 1990: 144; Харалампиев 1990: 143, където са посочени общо 9 употреби във всички произведения), за да се избегнат буквализмът и асоциацията с женското начало и да се акцентира върху висшата християнска добродетел, благо в императора – баща на народа, закрилник, символичен земен родител и господар, пораждащ само блага. Наред с нравствената категоризация в образа на Константин, прилагателното обобщава представата за всичко красиво в света, което святата личност възплъщава: *въсѣ вѣ мнроу краснаа* (сравни още *ѣлма вѣв възсѣ прѣбвндѣ мнра краснаа ЖП 75а; н възсѣ мнра сего краснаа нн въз чтоже възмѣннвшѣ ЖФ 191а*). Следователно се откроява един обобщаващ израз, който авторът употребява в няколко творби. Прилагателното *краснъ* участва и в едно обикнато от Патриарх Евтимий сравнение на добродетелите с красивите цветя, което отново се отнася до главния герой: *добрѣдѣтѣль покажа добрѣдѣтѣлмн, ѣкоже краснымн цвѣты, възсѣ обѣаховаа, сравни също*

така в ЖИМ перифразата, че героят се украсява с добродетели и тогѡв красици са. добродѣтѣлами ЖИМ 130б.

Образът на Константин Велики е неделим от градоцентричната и градозащитната парадигма, затова красив е и създаденият от него град върху основите на древния Византион, който именно поради тържеството на новата вяра се превръща в център на християнското мироздание и *бгѡхраннмын градъ: нзволн въ свое нма създадн гра, свѣтел же н красень. бѣ же томоу ѡвн византиѣ създадн еже н бы. и създа тѣ бгѡхраннмын градъ, нарекъ того въ свое нма, ннако же н новын того нменова рнмь, 144а-б.* Константинопол е новият Рим. Забележително е, че съчетанието *мати градомъ ‘майка на градовете’*, т.е. първенстващият град, най-важният, най-значимият град, в цялото оригинално творчество на Патриарха се отнася само към Рим в ПслКЕ и към Витлеем в СТ заради връзката със съдбата на Божия син. Константинополският градовъзхваляващ модел е проява на византийския космополитизъм, словесно проявление на така наречения „блян за Константинопол“, на който се стремят да се уподобят християнските градове, търсещи благочестие и легитимация на властта на царя чрез неговата престолнина (Biliarsky 2010). Той става образец за възхвалата на Търново в другите произведения на Патриарха, защото чрез пренасянето на мощите на героите на тези творби небесното покровителство на светците се пренася върху градовете и хората, моделира се сакрално пространство и се привнася святост. Не бива да се забравя, че от героите на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий само св. Константин и Елена нямат пряка връзка с българската земя. Останалите се превръщат в небесни покровители на Второто българско царство чрез придобиването на техните мощи от различни български владетели.

Красиви са построените от Константин църкви, чрез които героят на енкомииона се представя в едно от най-важните си парадигматични качества – приноса си за Църквата, църковното строителство, равносилно на строителство за целия макрокосмос, и умиротворяването на вселената чрез „мира и тишината“ в нея посредством вярата: *и всморѡгѣа н красиѣа въ антѡхѣн црковъ тѣ сътворн.* Повествованието бележи пункт след пункт градежа на църкви; със завидна топографска прецизност и енциклопедизъм в набора от ономастични данни налага християнската идея и сякаш по този начин се пише всемирната християнска история. В това отношение творбите на Патриарха имат основополагащо значение за християнската идентичност на българите като цяло, защото съчетават световната история на християнството с конкретно българските ѝ проекции. Красива е църквата на мястото *Жестоко* (Сурово) в Никомидия, посветена на 3618-те мъче-

ници; на Сион св. Елена прѣкраснѣ създа црковь; црковь сълв краснѣ е църквата на името на св. Богородица в гр. Назарет. Но над тяхната красота стои красивият Божи град, небесният Иерусалим (Лидов 1994), градът на Бога: Нѣв велнкъ естъ, тако въ нетннѣ, храмъ его, высокъ же н длъгъ н красенъ добротожъ паче възсѣ црковь члчьскыхъ. Следователно прилагателното краснѣ в ПслКЕ се съчетава със сакрални обекти в средновековната мисловност, vyplъщаващи самата идея за красота в християнството: *император – град/ престолина – църкви*. Думите с корен *крас-* като компонент на владетелския античен и средновековен етикет стават модел за творчеството на Евтимий Търновски. Забележително е, че единственото наречие от същия корен е употребено отново в контекста на владетелската парадигма в неразривно съчетание на доброто и красивото: црква же скуптра тогда оуправляше добръ же н краснѣ благочытнѣншнн н славнѣншнн црь калонваннѣ ЖФ 201б.

Субстантивът *красота* има втора по честота употреба в рамките на семантичното поле на думите с корен *крас-*. Най-много реализации думата бележи в ЖП и в ПслН. Във втората творба това се обуславя от сюжетните факти. Св. Неделя Никомидийска се славела с физическата си красота, за която Патриарх Евтимий казва: на красотѣ лица еж очи възси оупирахѣ. въ бо красотѣ лица неказаннѣ имащи 290а; толикѣа лица еж красотѣ 290б. Но вместо да тръгне по обичайния земен път на омъжена за богат благородник жена, тя сключва нерушим съюз със своя небесен жених Христос. По този начин творбата създава един ситуативен топос, по думите на Д. Кенанов почерпан от протоколите за ранните християнски мъченичества. Небивалата красота е разрушена от мъченията и възстановена само от Създателя чрез чудо (Кенанов 1995: 36). В ЖП са употребени няколко съчетания, които вмъкват изследваната лексема в метафорични и образни конструкции с акцент върху значението на светицата покровителка за българите. Св. Петка е наречена *сценннкымъ красотѣ. ты еси възгарымъ красотѣ ЖП 81б; неснаго цръ нзбранна невестѣ. ты женѣ слава. двамъ красотѣ ЖП 82а.*

По този начин е синтезиран дълбокият смисъл на релацията народ-светец, която не се среща в такъв езиков облик в друга Евтимиева творба, а съчетанието *възгаромъ красота* има обобщаващи конотационни функции за изтъкването на този факт. Неслучайно светицата е най-силен небесен покровител на българите и Второто българско царство заедно със св. Иван Рилски (Билярски 2004). От тази гледна точка изглежда оправдан фактът, че единственият регистриран композит с участието на разглеждания корен като структурен компонент, хапаксът *въскраснѣ*, отново се отнася до самата Параскева-Петка.

Безспорно най-типичните репрезентати на корена *крас-*, а именно съществителното и производните прилагателни, имат ролята на постоянни изразни средства сред думите характеристики в Евтимиевото творчество. Глаголните представители на корена обаче също участват в създаването на представата за красиво чрез действия и състояния за придобиване на качеството красота. Най-висока честота имат разпознаваемият от съвременна гледна точка глагол *оукрасити* и възвратният му вариант, включително производни причастия. Префиксът играе ролята на уточняващ компонент за предикативността, а именно придобиването на признака красота, и напълно съвпада със значението ‘украся, разкрася, разхубавя’ и преобладаващо образните употреби в класическите старобългарски паметници. В образна употреба се украсяват духовни и абстрактни денотати, като живот, душа, светилник, престол, църквата – събрание на вярващите, единна религиозна общност, а не просто сграда, място за събиране на вярващите. Примери: *архїеренскои украсити прѣтвѣлъ ЖИМ 131а; възєъ твоа красна, възєъка цркви товож оукраси са ПслКЕ 137а; иже нѣо оукраси звѣзднѣнами добротами 294а; оукрасивѣи начало 296б в ПслН. Много по-редки са употребите, отнесени към веществени обекти: чтѣв украсетѣ са ланитѣ твои ѣко грьлци в ЖП.*

В класическите старобългарски паметници глаголите *красити са*, *красовати са* имат идентично на горното значение и заедно с невъзвратния глагол *красовати* се извличат само от хомилиите в Супрасълския сборник, който жанрово стои най-близо до образците на житийно-панегиричната проза. Забележителното е, че от евангелски текст е фиксиран само глаголят *красити*, съответен на гр. *κοσμῶ* в цитата от *Мат. 23: 20* *красите рѣкзи праведнѣихъ* (СтБР 1999: 750). В Евтимиевото творчество няма такова ограничение и непрефигираните глаголи от разглежданата коренна група са постоянни изразни средства, сравни: *тѣликѣ вѣв добрѣдѣтѣвѣлѣж прѣсїа, ѣкоже въз сен брати твого на дзѣцѣ обносити, и тогѣв красити са ЖИМ 130б.* В чисто граматичен аспект лексемата *красовати* при Евтимий разкрива възникването на признака като процес в неговата продължителност, съответстващо на несвършения глаголен вид, но в стилистичен и семантичен аспект маркира придобиването на святост и добродетел, а именно това е крайният ефект от живота на светците върху пространствата и хората. Определено може да се твърди, че понятието за красота в средновековната духовна парадигма е неразривно свързано едновременно с йеротопията и йерофанията, защото се поражда под въздействието или при общуването с образцовите модели на поведение на светците и се управлява, както всич-

ко в християнския свят, от Бог, създаващ красота и дори самата представа за нея. Отново преобладават образните употреби, свързани с нравствени качества или важни духовни събития: *Сѣа рнмлѣне вндаще, веселѣхѣ са н красоваахѣ са, празноуѣще гѣн празникъ* ПслКЕ141а; *красоваахѣ са бѣжн люде, рѣуаше же са црь, зра блгочстїе прѣспѣваѣще на възскѣ днь; н възн того красоваахѣ са доврѣдѣтѣамн, н славаѣаше са нм его ѿ възскѣ* ПслЙП 139б; *мѡѡсн велнкын онъ. нже прѣвѣе бѣжн закннъ ѿ гѡры прннесын, нмже възн красоуем са н хвалнм са* ПслЙП 143б; *красоуахѣ са патрїарси* ПслН 287а.

Трябва да се отбележи, че в редките случаи, в които производни от корен *крас-* в по-голям контекст не се свързват с изцяло положителни конотации, става въпрос за съзнателно конструирани опозиции в наратива с цел да се подсили контрастът между външния вид и духовното съдържание или става въпрос за универсални категориални опозиции. Така например именно дяволът е този, който в преносен смисъл поругава красотата на иконите и църквите, подтиквайки към иконоборчество: *н възскѣ црковнѣ встроуѣатн красотѣ* ПслЙП 141б. В ПслН кесарят се появява на мястото за мъчението на светицата красив в разкошните си дрехи само за да изпъкне нейната извисеност, а красивият му външен вид става опозиция на нейната красота, истинска вяра и добродетели: *въ свѣтлѣй красоуа са прїидѣ кесарь* ПслН 289б.

Лексемите с корен *крас-* в оригиналното творчество на Патриарх Евтимий се вписват в утвърдените лексикални модели за назоваване на качества и признаци. Наред с най-обичайния начин, а именно употребата на прилагателните в атрибутивни синтагми, общи особености за всички творби, но реализирани с различен брой представители са:

1. На първо място, субстантивацията, която бе вече илюстрирана с примери от ЖИР. Наред с най-честите субстантивирани прилагателни за мъже герои *блаженъ, добль, сватъ, прѣподобьнъ*, при героините се налагат *блажена, боголюбезна, прѣмѣдра, прѣподобна* и др. Това е много разпространен начин за характеристика в средновековната книжнина (Илиева 2016; Ефимова 2011: 41–54; Вендина 2002: 88).

2. На второ място, присъствието на *nomina attributiva*. В съвременните езици съществителните с адекватно значение са не само древна, но и най-многочислената група сред имената на лица, развита въз основа на качествени прилагателни. Налични са и корелативни двойки между прилагателно и съществително от една и съща мотивираща основа (тип *красив/красавец* – Дапчева 2002: 43; Илиева 2016). Такава корелативна двойка от анализирания корен липсва у Евтимий, но при други може да се въз-

станови корелация, сравни *старъ-старыць-старица*, *хравъръ-хравъръникъ*. В същото време почти във всяка творба има разпознаваеми, индивидуализиращи *nomina attributiva*, обикновено със статут на хапакси, част от които се развиват въз основа на метафоричен пренос на значения. За пример сред редките представители в ЖИР ще посоча клеветническите обвинения срещу светеца, че е *какогиръ*, от гр. *κακός γέρος* ‘лош старец’, игра на думи чрез антитезата на *калогиръ*, буквално ‘добър старец’, *καλός γέρος*, още *какаγóρος* ‘който клевети, говори непристойно’; също така *пръльстникъ*, отново в ЖИР; в ПслМВ съществително нарицателно с устойчива онимна функция е *воинъ* в името на героя, единично назован още с гърцизма *стратилатъ*, пак тук *въньчъникъ*, *хравъръникъ*. Второто съществително е типично за Евтимиевата характеристика на героите.

3. Друг изпитан похват са библейските разгърнати сравнения, чрез които обикновено се означава нравствено качество. Отдавна установена истина е, че сравненията са обикнатата исихастка фигура в реторичен аспект. Но те запазват Евтимиевата лексика и с оригинални словоупотреби. Например само от ЖИР се извлича сравнението с диаманта, или елмаза, като символ на твърдост: *нѣ адмантѣ дшѣжъ ѿманнѣ; ѿкоже адмантѣ нѣа бываше ннкаковѣмъ желѣзомъ*. Обикнати от Патриарх Евтимий са още сравненията: *ѿкоже любовѣнаѣ пчела* за означаване на трудолюбие, постоянство и усърдие; *ѿкоже нѣкъин кедръ нже въ лнванѣ* за означаване на верска твърдост и отдаденост на Бога; *распалн са ѿкоже ѣлень къ источникомъ воднѣимъ* за означение на силно желание за нещо и целеустременост; *ѿко маслина плодовиѣа въ домоу вѣѣи* за проява на множество добродетели, които израстват и разцъфтяват, давайки плод като маслиненото дърво, и др.

4. Следващ начин за характеристика са устойчивите съчетания, най-често от прилагателно и съществително, които съставят единно цяло по смисъл. Те не са еднотипни. Сред тях се открояват перифразите и антономасиите, изградени върху преносното значение. Те са заместители на имената на героите и целенасочено създават образност, реферирайки към техни качества. Такива структури се поддават много трудно на точна интерпретация при лексикографиране, а в същото време именно перифразите и антономасиите са обикнат реторичен похват при Евтимий. Те повишават субстантивната характеристика на неговите оригинални текстове чрез концентрация на имена и именни групи, чрез което се доказва една установена закономерност за исихастката образност: „външната бездействие-

ност, но преобразувана във вътрешна активност“ (Панчева-Дикова 2011: 136). Обикновено при разработката им спорят две лексикографски бележки – образно и преносно, поставени при ключовата или първата по азбучен ред дума на съчетанието. Така *славънъи воевода* към Михаил Воин не се нуждае от специално отделяне, тъй като е съчетание с пряко значение и се отнася до заниманието, с което става известен героят, а именно воинските му добродетели. *Прѣкраснаѧ звѣзда* за същия герой обаче може да се разработи в статията за *звѣзда*: 1. С бележка *прен.* и тълкуване; 2. С бележка *образно* и без тълкуване; 3. Като съчетание антономасия, което остава практически неосъществен избор на лексикографа при установените съвременни принципи на диахронните речници. По този начин само илюстративните примери дават представа за богатството от техники на номинацията, а това означава, че се открива възможност да се изследват целенасочено всички перифрази и антономасии в отделна публикация. Примери за перифрази и антономасии: *бѣжн же вгвдннкъ н хѡвъ въ въземъ пѡвннкъ ѡманнъ ПслѣП*; *лѣствица бѣгогнѡва*, *грѣлнца поустынелюбна* за същия герой, независимо от женския род и използването на структурите и за жени светици; цяла поредица библейски метафори със семантични кодове за висша духовна субстанция, като *гражданинъ въшнѧго иероусалима* или *оръль високопарнъи*, използвани не само в повече от една творба, но и въведени като образи метафори, а не като сравнения. На лексикално ниво Евтимиевият език все още крие предизвикателства, а едно изследване на думите характеристики би било полезно не само за лексикологията, а и за съпоставка с изводите от проучванията върху неговия синтаксис, стила и реторичните похвати.

В заключение може да се потвърди оценъчният и експресивен характер на семантичното поле, организирано около лексеми с корен *крас-* в Евтимиевото творчество в съответствие с нравствената категоризация на представите за красота в християнската мисловност. Семантичното гнездо около корена *крас-* продължава да разкрива богатството на изразните си възможности в оригиналните творби на Софийската книжовна школа и нейните автори, които постоенстват в тяхната употреба по същите причини, които налагат изискванията на агиографския и панегиричния жанр (Райкова 2010: 70). За времето и езика на Патрирах Евтимий тези изразни средства са колкото жанрово маркирани, толкова и присъщи на общата система на българския език. Няма основание да се съмняваме, че са били активни в говоримата реч, защото в съвременните диалекти се пазят следи дори от загубилите актуалност думи: по данни на ДА с признака ‘красив, хубав’ са свързани лексемите *красен*, *красък*, *красило*, *крася*, *красим (се)*, *красовати*, *красаво дете* в Банско и др.; същият корен развива паралелни

и вторични значения. Днес *красив*, наред с *умен* и *добър* са не само най-висококачествените, но и неутрални по смисъл номинанти от речниковата система на езика (Дапчева 2002: 62, наред с именни производни *красавец*, *красен*, *краснолик*, *красноречив* като думи характеристики). Във високите жанрове на средновековната литература лексемите с корен *крас-* придобиват статуса на лексикални маркери, които участват в реализацията на категорията святост. Концентрацията на енокоренни лексеми и оформянето на семантични полета около определен признак са черти на Евтимиевото творчество, респективно на Евтимиевата фраза и микрофраза, каквито в реторичен, стилистичен и синтактичен аспект са повторенията, натрупванията, изрежданията, синтагмите от атрибут и субстантив, сравненията и др. (Панчева-Дикова 2011: 157–177).

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Жития

ЖИР – Житие на св. Иван Рилски

ЖИМ – Житие на св. Иларион Мъгленски

ЖП – Житие на св. Петка

ЖФ – Житие на св. Филотея

Похвални слова

ПелЙП – Похвално слово за св. Йоан Поливотски

ПелКЕ – Похвално слово за св. св. Константин и Елена

ПелМВ – Похвално слово за св. Михаил Воин

ПелН – Похвално слово за св. Неделя

Послания:

ПА – Послание до Антим

ПК – Послание до Киприан

1ПН – Първо послание до Никодим Тисмански

2ПН – Второ послание до Никодим Тисмански

Служби

СТ – Служба на царица Теофано

БЕЛЕЖКИ

¹ В статията се използва подготовеният за електронно издание наборен текст на оригиналните творби на Патриарх Евтимий под ръководството на проф. Кл. Иванова и с участието на екип от сътрудници на Секцията за история на българския език. Приятно задължение на авторката е да изрази благодарността си към проф. Кл. Иванова за предоставените нови преписи на някои от Евтимиевите творби.

² Прилагателните се възстановяват с простата им форма, каквато е практиката на Старобългарския речник за заглавна дума.

ЛИТЕРАТУРА

Биярски 2004: *Биярски, Ив.* Покровители на Царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка. София, Вулкан.

Вендина 2002: *Вендина, Т. И.* Средновековый человек в зеркале старославянского языка. Москва, Индрик.

Герджиков 2007: *Герджиков, А.* Качествата на императора според корпуса на латинските панегирици. София, Изток–Запад.

Дапчева 2002: *Дапчева, Й.* Лексико-семантични групи, характеризиращи психическите и физическите свойства на човека. София, АИ „Проф. Марин Дринов“.

Евтимиева метафрастика 1999: Евтимиева метафрастика. Път и мисия във времето. Велико Търново, ПИК.

Ефимова 2011: *Ефимова, В. С.* Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора. Москва, РАН, Институт славяноведения.

Илиева 2016: *Илиева, Т.* Субстантивное употребление имен прилагательных и других слов с адъективным значением в средневековом болгарском языке. – *Linguistique Balkanique*, № 2–3, с. 211–230.

Кенанов 1996: *Кенанов, Д.* Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски. Велико Търново, ПИК.

Кодов 1969: *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на българската академия на науките. София, Издателство на БАН.

Лидов 1994: *Лидов, А. М.* Образ Небесного Иерусалима в восточнохристиянской иконографии. – В: Иерусалим в русской культуре. Ред.–сост. А. Л. Баталов, А. М. Лидов. Москва, с. 21–22.

Михаила 1974: *Михаила, Г.* Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (Сборникът на Иаков от Путна, 1474 г.) в славяно-румънската традиция – В: Търновска книжовна школа. Т.1, София, с. 161–177.

Панчева-Дикова 2011: *Панчева-Дикова, Е.* Фразата в житията и похвалните слова на св. Патриарх Евтимий Търновски. Т. 1–2. София, Централна библиотека на БАН.

Патриарх Евтимий 1990: *Патриарх Евтимий.* Съчинения. Кл. Иванова съставител. София, Наука и изкуство.

Райкова 2010: *Райкова, М.* Похвална беседа за софийските мъченици. – *Palaeobulgarica*, XXXIV, № 1, с. 61–94.

Станчев 1995: *Станчев, Кр.* Стилистика и жанрове на старобългарската литература. София, Просвета.

Станчев 2012: *Станчев, Кр.* Жанр, стиль и модус в средневековой литературе православных славян. – В: Исследования в области средневековой литературы православного славянства. *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne*. Т.7. Kraków, Scriptum.

Срезн. 1893–1912: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб.

СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009. София, Валентин Траянов.

Съчинения 2010: *Калужняци, Е.* Съчинения на Българския Патриарх Евтимий (1375–1393). С предговор от Д. Кенанов. Велико Търново, Изд. ПИК.

Харалампиев 1990: *Харалампиев, Ив.* Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София, Наука и изкуство.

Bakalova 2007: *Bakalova, E.* The Image of the Ideal Ruler in Medieval Bulgarian Literature and Art. – In: Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale. Actes du colloque international 17.01.2004. New Europe College, Bucarest. Volume coordonné par I. Biliarsky et R. G. Păun. Bucharest, pp. 34–80.

Biliarsky 2010: *Biliarsky, Iv.* La ville, les héros et l'Univers. – Dans: Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij. Napoli, D'Auria Editore, pp. 63–76.

Kalužniacki 1901: *Kalužniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901, London, 1971, Introd. Iv. Dujčev.

Panaitescu 1959, 2006: *Panaitescu, P. P.* Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR. Vol. 1. București, 1959. Vol. 2. București, 2006.

Stanesco 1998: *Stanesco, M.* L'Europe médiévale. – In : Précis de littérature européenne. Sous la direction de B. Didier. Paris, pp. 291–308.

Viel 1983: *Viel, M. N. S.* Trubetzkoj et R. O. Jakobson : à l'origine de la notion de „marque“ en linguistique et de sa fortune depuis cinquante ans. – Revue des études slaves, tome 55, fascicule 2, 1983, pp. 375–382 <http://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1983_num_55_2_5342>, прегледан на 10.12.2016.

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

tzibran@abv.bg

✉ Prof. D. Sc. Mariyana Tsibranska-Kostova

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

tzibran@abv.bg